

Տաթևիկ Մինասյան

ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴՈՒՀԱՄԻՂՅԱՆ ՎԱՐՉԱՎԱՐԳԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻՆ (XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ-XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ)

Քանալի բարեր- հայդուկային պայքար, զենք-զինամթերք, ազգային նվիրյալ, ազգապահպանության, բարենորոգումների ծրագիր:

1894-1896 թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի և թուրքական իշխանությունների կողմից եվրոպական խոշոր տերությունների հանցագործ թողտվության պայմաններում իրականացվեց հայոց առաջին ցեղասպանությունը, որին զոհ գնաց ավելի քան 300 000 արևմտահայ: Ջարդերի և ավերածությունների հետևանքով առաջ եկած սովին ու տարափոխիկ հիվանդություններին հետագայում զոհ գնացին ևս տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնց հաշվառումով զոհերի ընդհանուր թիվը կազմեց մոտ 550 000 մարդ: Բռնի կերպով մահմեդականացվեց 100 000 հայ, դավանափոխ եղած գյուղերի թիվը հասավ մոտ 600-ի: Ջարդերից փրկվելու համար Թուրքիայից հարևան երկրներ և մասնավորապես Ռուսաստան փախավ ևս 100 000 մարդ: Որբացած երեխաների թիվը գերազանցեց 50 000-ը, մոտ 100 000 մարդ դարձավ հաշմանդամ: Ավերվեցին և հրկիզվեցին 2 600 գյուղեր, ավաններ և քաղաքներ, 650 վանքեր և եկեղեցիներ, 300 եկեղեցիներ վերածվեցին մզկիթների:

Այսպիսով՝ շատ կարճ ժամանակամիջոցում արևմտահայության թիվը կրճատվեց ավելի քան 0.6 մլն մարդով¹: Արդյունքում մեծապես փոխվեց Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական և ազգագրական պատկերը՝ ի վնաս հայության. ուժեղացավ օտար էթնիկ տարրի, մասնավորապես քրդերի ներկայությունը:

Մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում պահելով Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման քաղաքականությունը՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդը 1896 թվականին ընդունված հատուկ օրենքով արգելեց նախորդ երկու տարիներին Թուրքիան լքած արևմտահայերին ետ վերադառնալ: Օսմանյան և ռուսական կայսրությունների դիվանագիտական փոխհարաբերություններում բավական լուրջ խնդրի վերածված այս հարցն այդպես էլ դրական լուծում չստացավ:

Հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում Տրապիզոնում սպանվեց 1600 հոգի, Բաբերդում՝ 1400, Քղիում՝ 1000, Եղեսիայում՝ 10000, Շապին Գարահիսարում՝ 5 000, Սեբաստիայում՝ 1500, Կյուրիկում՝ 1200, Բալուում՝ 1200, Արաբկիրում՝ 2800, Ակնում՝ 4000, Մալաթիայում՝ 3000, Տիգրանակերտում՝ 1200, Հալեպում՝ 1000, Մարաշում՝ 1400, Կեսարիայում՝ 1000, Այնթապում՝ 1000, Կ.Պոլսում՝ 10000, Կարինում՝ 3000, Բիրեջիկում՝ 3400, Դիարբեքիրում՝ 3000, Բաղեշում՝ 1000 և այլն²:

Հրապարակ հանելով բարենորոգումների ծրագիրը՝ եվրոպական տերությունները, ինչպես պետք էր սպասել, գրավեցին լիակատար պասիվ դիրքորոշում: Այդ հանգամանքը ստիպեց Կ. Պոլսի հայոց հասարակական-քաղաքական շրջաններին դիմել ակտիվ քայլերի: Սեպտեմբերի 18 (30-ին) հնչակյանները Պոլսի հայոց Մայր եկեղեցու բակում կազմակերպեցին հզոր ցույց՝ 4 000 արևմտահայերի մասնակցությամբ: Ցուցարարները, «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներենը» երգելով, պատրիարքարանից (Գում Գափու թաղամաս) շարժվեցին դեպի սուլթանական պալատ՝ Յըլդըզ քյոշկ (Բապը Ալի թաղամաս)՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդին և եվրոպական դեսպաններին հանձնելու իրենց «Պահանջագիրը»:

Հնչակյան նշանավոր գործիչ Մ. Տամատյանի կողմից կազմված այդ ծավալով ոչ մեծ, բայց տարողունակ փաստաթղթով պահանջվում էր իրականացնել 1895 թվականի Մայիսյան բարեփոխումների ծրագիրը: Թուրքական իշխանությունները տեղյակ էին սպասվող ցույցի մասին և լայն նախապատրաստություններ էին տեսել այն ջախջա-

¹ Տե՛ս Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր, Ե., 2012, էջ 103:

² Տե՛մս նույն տեղում, էջ 103:

խելու համար: Ցուցարարների սուլթանական պալատ հասնելուց հետո տեղի ունեցավ արյունալի բախում նրանց և կանոնավոր զորքերի ու ոստիկանական մեծաքանակ ուժերի, ինչպես նաև բազմահազար թուրք բաշիբոզուկների միջև: Աբրահամ անունով 18-ամյա մի խիզախ պատանի ատրճանակով գնդակահարեց սուլթանական թիկնապահ (ադյուտանտ) Սերվեթ բեյին, երբ վերջինս ոստիկաններին էր հանձնում ցուցարարների վրա կրակ բացելու պալատից տրված հրամանը: Շուտով մարտերի թատերաբեմ դարձան նաև Գում Գափու, Ղալաթիա և Բերա թաղամասերը: Հայկական կողմից թուրք ոստիկաններին և զինվորներին հակահարված էին տալիս հնչակյան մարտիկները Անտոն Ռշտունու գլխավորությամբ¹: Չնայած դրան՝ այդ օրվա ջարդերին զոհ գնաց 2 000 հայ:

Լիովին համոզվելով, թե ինչ է նշանակում կամովին հանձնվել արյունարբու ոստիկանի ողորմածությանը՝ Սասունի մարտական ուժերը օգոստոսի 15-25-ը Անդոկ լեռան վրա՝ Գելիեգուզանի և Տալվորիկի մատույցներում, մղեցին իրենց վերջին օրհասական կռիվները: Շատերի մոտ սպառվել էր զինամթերքը, և նրանք մարտնչում էին սրերով, դաշույններով, թշնամու վրա ժայռաքեկորներ գլորելով: Հրետանային կրակի օգնությամբ հարձակվող թուրք-քրդական 40000-անոց զանգվածի դեմ մարտնչող ապստամբների թիվը նվազել էր՝ հասնելով մինչև 1800-1700-ի. սասունցի շատ կանայք փոխարինում էին կռվում ընկած իրենց ամուսիններին: Այս վերջին և ամենադաժան մարտերում թշնամու կորուստները կազմեցին ավելի քան 2000 սպանված և վիրավոր²: Համեմատաբար մեծ կորուստներ ունեցան նաև սասունցիները:

Օգոստոսի 23-ին ճակատամարտը շարունակվեց ամբողջ օրը՝ 24 ժամ անընդմեջ: Օգոստոսի 24-25-ին մարտեցին դիմադրության վերջին օջախները:

Սասունի 1894 թվականի ինքնապաշտպանության հերոսուհիներից էր Շենիկի իշխան Մոսե Գրգոյի մեծ եղբոր՝ Մարդոյի կինը՝ **հարս Շաքեն**: Նրա գլխավորությամբ դեռևս 1891 թվականին շենիկցի կանայք, տղամարդկանց կողքին կռվելով, քրդական ուժերին ստիպել էին նահանջել: Նրանց նշանաբանն էր «Մահ կամ ազատություն»: Տալվորիկցիները իշխան Գրգոյի ղեկավարությամբ գրոհի էին նետվել թշնամու դեմ: Կանայք քաջալերանքի խոսքերով իրենց ամուսիններին ու եղբայրներին մարտի էին մղել: Մի տեղում հրացանային կռիվ էր մղվել, մյուսում՝ սրի ու դաշույնի: Թշնամու դիակույտերը փռվել էին ամենուր: Քրդական փոքրիկ նահանջը կարճ ժամանակում վերածվել էր խուճապահար փախուստի:

Հաջորդ տարվա կռիվներում Անդոկի շրջանի այլ գյուղեր ևս օգնության էին հասել: Դիրքերը վերագրաված հերոսուհի կանայք հերոս տղամարդկանց հետ միասին հետապնդել էին թշնամուն՝ նրան քշելով Սպիտակ սարից հարավ:

1894 թվականի օգոստոսին, ամիսներով կռվելով թշնամու գերազանց ուժերի դեմ, ռազմամթերքը սպառվելուց հետո նրանք շարունակել էին դիմադրել՝ քարեր գլորելով, որի հետևանքով թշնամին շատ զոհեր էր տվել, չէր կարողացել դիրքերը գրավել: Երբ թշնամին պաշարել էր հայ կանանց, և փախուստը անհնարին էր դարձել, Շաքեն բարձրացել էր քարաժայռի վրա և խոսքն ուղղելով իր քույրերին՝ հորդորել էր լավ մտածել և գերի չընկնել քրդերի ձեռքը կամ ընդունել մահմեդական պիղծ օրենքները: Նա, վեհ գաղափարի համար նահատակվողի պայծառ ժպիտը դեմքին, զավակին կրծքին սեղմած, ժայռից իրեն նետել էր դեպի անհատակ անդունդը: Նրան հետևել էին հինգ տասնյակի հասնող կանայք: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Ա. Նազարբեկը (Լեռնենց) հերոսուհի շենիկցի Շաքեի նահատակությունն իր «Սասուն» պոեմում.

*«Նետում է իրան այն ժայռից անդունդ՝
Սեղմած իր գրկին իր սիրոյ ծնունդ,
Եւ մէկն է, միւսը, երրորդն, յիսուն կին,
Որ հետելում են նրա սուրբ քայլին...
Ո՛չ, դրանք, այդ կիներն մահկանացու չեն,*

¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. III, գիրք 1, Ե., 2010, էջ 527:

² Տե՛ս Թաղևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 100:

Ղիցուհիներն են սրբացած արդէն»¹:

Սասունցի շատ կանայք հետևեցին Շաքեի արարքին նաև 1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանության օրերին և 1915 թվականի Մեծ եղեռնի ժամանակ: Նրա օրինակին հետևելով՝ քրդերի ձեռքը չընկնելու համար Շենիկ գյուղի մոտով հոսող Գելի գետն էին իրենց նետել Շաքեի երկու գեղատեսիլ քույրերը՝ Հեզիկն ու Ալթունը: Չայրացած քրդերը փորձել էին անգամ ծաղրուծանակի ենթարկել քույրերի դիակները²:

Շաքեի մյուս քույրը՝ **Շուշանը**, նույնպես հերոսուհի էր իր քույրերի նման: Սիմոն պապիս վկայությամբ 1902 թվականին Տիգրանակերտ գնալու ճանապարհին, երբ 5 զինված քրդեր հարձակվել են նրա վրա, վերջինս խլել է նրանցից մեկի գեները, տապալել է նրան գետնին, սպանել է մեկին, երկրորդին՝ դաշունահարել, ինչը տեսնելով՝ մյուսները փախուստի են դիմել: Պատահական չէ, որ հերոսուհու դիմապատկերը քանդակել են Տիգրանակերտի պարիսպների վրա, որը պապիս վկայությամբ իր մոր՝ անվեհեր ֆիդայի **Հռիփսիմեի (Ռպե)** հետ ամեն այցելության ժամանակ իրենք դիտել են մեծ հպարտությամբ: Այդ անվեհեր հայուհին նահատակվել է 1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերում:

Սասունի կոտորածները բողոք և գայրույթ առաջացրին բազմաթիվ երկրներում: Միջազգային առաջադեմ հասարակայնությունը բողոքի ձայն բարձրացրեց Աբդուլ Համիդի կողմից Սասունում կատարված ոճրագործությունների դեմ: Հասարակական պահանջից դրդված՝ անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները սկսեցին անդրադարձնալ Սասունի ջարդերին: 1894 թվականի նոյեմբերին կազմվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Սասունի կոտորածներն ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս աշխատելուց հետո հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ Սասունի հայությունը կոտորվել է առանց տարիքի և սեռի խտրության, կոտորվել է թուրքական իշխանությունների կողմից առանց պատճառի: Վերստին առաջ քաշվեց Հայկական հարցը: 1895 թվականի մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները թուրքիային ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր, որը կոչվեց Մայիսյան: Ըստ դրա՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Ղիարբեքիի և Սեբաստիայի վիլայեթներում (նահանգներում) իրականացվելու էին բարենորոգումներ: Նահանգապետերը նշանակվելու էին 5 տարի ժամկետով, առանց կրոնական խտրության: Եթե նահանգապետը քրիստոնյա էր, ապա տեղակալը պետք է լիներ մահմեդական և հակառակը: Նահանգապետերն ու գավառապետերը նշանակվելու էին սուլթանի կողմից: Խաղաղ ժամանակ համիդիե հեծելազորը զրկվում էր զենք և համազգեստ կրելու իրավունքից: Վերացվելու էին բռնի պարիակները, կարգավորվելու էր հարկային դաշտը, լուծում էին ստանալու հողային և դատական հարցերը:

Ստանալով այդ փաստաթուղթը՝ սուլթանը կեղծավորաբար գոհունակություն հայտնեց, սակայն ավելացրեց, որ ինքն անարդար է համարում բարենորոգումների իրականացումը կայսրության միայն մի մասում: Դեսպաններին նա ասաց, որ անհրաժեշտ է բարենորոգումներ իրականացնել նաև մնացած վիլայեթներում: Չնայած նրան, որ սուլթանը 1895 թվականի հոկտեմբերին հաստատեց բարենորոգումների ծրագիրը, սակայն ոչ մի քայլ չձեռնարկեց դրանց իրագործման ուղղությամբ:

Սասունցի կանայք լավ կազմակերպված էին ու իրար հետ մշտապես հաղորդակցության մեջ էին: Ահա թե ինչու, երբ 1900-ական թվականների սկզբներին թուրքերը որոշել էին Սասունի մի քանի գյուղերում, այդ թվում՝ Տավորիկի, Շենիկի և Սեմալի մոտ գորանոցներ կառուցել, թուրք կամ քուրդ բանվորներ ու վարպետներ չգտնելով՝ Մուշում փորձել էին 500 զինվորների պաշտպանությամբ դրսի հայեր բերել Սեմալ, սասունցի կանայք անմիջապես մեծ ցույց էին կազմակերպել, հարձակվել էին արհեստավորների վրա, անեծք ու սպառնալիք թափել նրանց գլխին՝ ասելով, թե «եկել եք Ձեր ազգակիցների գերեզմանը փորելու»³:

Նրանց գործիքները ջարդելով՝ բանվորներին ու արհեստավորներին թույլ չէին

¹ «Գաղափար», Աթենք, 1894, N 2, Ա տարի, սեպտեմբեր, էջ 166:

² Սիմոն Հակոբյանի հուշերի անձնական արխիվից:

³ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 3, Թեհրան, 1982, էջ 228:

տվել աշխատել և ետ էին ուղարկել: Ձինվորները զարմացել էին՝ տեսնելով իրենց դեմ ելած անզեն կանանց: Կանանց այս համարձակ քայլը տվել էր իր արդյունքը, և ծրագրավորված զորանոցները չէին կառուցվել: Սասունցի կանայք համոզված էին, որ առանց ուժի ազատությունը անհասանելի երազ է, իսկ զենքն անհրաժեշտ է՝ ուժ ունենալու և իրենց ամուսինների կողքին կռվելու համար:

Հայ հայդուկային պայքարի հայտնի դեմքերից է **Աննա Մայրիկը**՝ ազգային և պետական նշանավոր գործիչ Կարո Սասունու մայրը: Նա ազգային-ազատագրական պայքարի շրջանում Խուլբի ամբողջ շրջանի, մասնավորապես Աիրոնք գյուղի ոգին էր: Աննա Մայրիկը Սասնա լեռնաշխարհի այն խիզախ կանանցից էր, որն իր ողջ կյանքը նվիրաբերել էր ժողովրդի ազատագրական պայքարին՝ մասնակցելով Սասունի 1894, 1904 թվականների ինքնապաշտպանական մարտերին: Այդ հերոսուհին իր ազդեցությունն ուներ լեռնաշխարհի բնակչության վրա. նրան հաշվի էին առնում ոչ միայն հայ իշխաններն ու քուրդ աշիրեթապետները, այլև շրջանի թուրք կառավարիչները:

Մանկոյննց Աննա Մայրիկը ծնվել է 1847 թվականին Խուլբի շրջանի Աիրոնք գյուղում: Նա նշանավոր հայդուկապետ և հայ ազատագրական շարժման ականավոր ու առաջատար գործիչ Հրայրի (Արմենակ Ղազարյան) ազգականն էր:

Աննան Աիրոնքի իշխաններից Խաչեենց միակ աղջիկն էր, և նա բոլորի ուշադրությունը գրավել էր իր խելացիությամբ, կամքի ուժով և նախածեռնությամբ: 1865 թվականին ամուսնացել էր Մակոյենց իշխանական տան Ղազարի հետ¹:

Ժամանակակիցների վկայությամբ 1875-1915 թվականների ընթացքում Աննա Մայրիկն առնչություն ուներ Տարոնի բոլոր վանահայրերի, աշիրեթապետների և թուրք կառավարիչների հետ: Աննան իր զորավոր նկարագրով, համարձակախոսությամբ և խելքով գրավել էր բոլորի ուշադրությունը: Հերոսուհու իսկական տիպար էր նա: 1880-1890-ական թվականներին բարենորոգումների հարցի շուրջ հաճախ քննարկումներ ու վեճեր էր ունեցել Կարդան վարդապետի, Մ. Տամատյանի, հոգևոր առաջնորդ Ն. Խաբախանյանի և նշանավոր այլ այրերի հետ:

1880 թվականին հայերը հրաժարվել էին քուրդ աղային վճարել «10 փարա» կոչվող հակաօրինական տուրքը, որի համար Միրզա աղան խաբեությամբ սպանել էր Աիրոնքի իշխան Գրգոյին²: Աննա Մայրիկի կոչով և գլխավորությամբ ոտքի ելած ահրոնքցիները հարձակվել էին Միրզա աղայի տան վրա և այրել ու հողին էին հավասարեցրել այն: Թեև Միրզա աղան, խույս տալով հայերի վրեժխնդրությունից, փախել էր լեռները, սակայն հայերի բարձրացրած աղմուկն ու ըմբոստությունն այնքան ուժեղ ու ազդու էին եղել, որ թուրքական իշխանությունները ստիպված բանտարկել և կախաղան էին հանել նրան: Այս դեպքերից հետո Աննա Մայրիկը դարձել էր պատմական անձնավորություն. նրա մասին տարբեր պատմություններ էին շրջանառվում և նույնիսկ երգեր հյուսվում:

1894 թվականին՝ Սասունի ապստամբության պարտությունից հետո, երբ իշխան Գրգոն սպանվել էր, իսկ Հրայրը ձերբակալվել, Աննա Մայրիկն անմիջապես գործի էր անցել: Խուլբի հայ գյուղերի մեջ տեղավորել էր նահանջող ուժերին, հալածվող ընտանիքներին ու որբերին, և այդ ձմեռ ինքն անձամբ էր հոգացել նրանց կարիքները:

Աննա Մայրիկը վայելում էր բոլորի վստահությունը, մեծապես հարգված ու սիրված էր իր վճռականության, քաջության ու հանդգնության շնորհիվ: Հնարավոր չէր ընկճել նրա ազատ, հպարտ, ըմբոստ ոգին: Այդ հայրենասեր կնոջը բնութագրող փաստարկներ և վկայություններ է բերում Կարո Սասունին: «1894 դեպքերուն ընթացքին, – գրում է նա, – ահրոնքցիներ լուր առին, թէ գինուած քիւրտերու խումբ մը Աիրոնքէն պիտի անցնէր եւ ճաշի պիտի մնար: Աննա Մայրիկ կարգադրեց, որ գիւղը ամբողջովին դատարկուի, եւ ժողովուրդը լեռ ապաստանի: Գիւղի մէջ ինք եւ իրեն օգնական 20 կիներ մնացին միայն: Հիւրասիրութեան պատշաճ պատրաստութիւնները տէսնելէ ետք, երբ գինեալ քիւրտերու խումբը հասաւ, առանձին, առանց երբեք ընկրկելու, Մայրիկը

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Աննա Մայրիկը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1953, N 11, էջ 8-9:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

դիմաւորեց զանոնք: Ճաշէն ետք, երբ տեսաւ, որ գինուորներէն մէկը թանի պղինձէ թասը գաղտագողի ծոցը կը դնէր, օձիքէն բռնեց, եւ երբ քիւրտը գողութիւնը ուրացաւ, Աննա Մայրիկ շառաչուն ապտակ մը գարկաւ եւ աշիրէթապետին խիստ դիտողութիւն ըրաւ: Քիւրտ պարագլուխը յանկարծակիի եկաւ հայ կնոջ ցուցաբերած այս վարմունքէն եւ հիացումով դիտեց հպարտ հայուհիին իրաւունքի պաշտպանութեան կորովի կեցուածքը:

Ուրիշ առիթով մը Բիթլիսի նահանգապետը Ահրոնք եկավ՝ տեղացի իշխանները կալանաւորելու համար: Իջեւանեցաւ Աննա Մայրիկենց տունը եւ առանց այլեւայլի շղթայի զարնել տուաւ իշխանները: Հիւրասիրութեան ականդական օրէնքները յարգելէ եւ ընթրիքի սպասարկութիւնը կատարելէ ետք Աննա Մայրիկ հիւրերուն խնդրեց, որ ազատ արձակէ իշխանները, բայց երբ նահանգապետը իրեն պատասխան անգամ չտուաւ, կատղած հայուհին վրան խոյացավ, համրիչը ձեռքէն քաշեց, կտոր-կտոր ըրաւ, նետեց թուրքին երեսին եւ ապա օձախէն բոցավառ փայտ մը խլելով՝ պատրաստուեցաւ կրակի տալ վրայի շարուած վերմակները: Իր արժանապատուութիւնը բարձր պահելու համար կը նախընտրէր իր տունը այրել, քան թէ ընկրկիլ անարգ թշնամիին դիմաց: Սակայն ամուսինը՝ իշխան Ղազար, միջամտեց, եւ կինը, ամուսինին հնազանդելով, ակամայ հեռացաւ: Մայրիկին բուռն բողոքը բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ. իշխանները ազատեցան, եւ յաջորդ օրն իսկ նահանգապետը գիւղէն հեռացաւ»¹:

Աննա Մայրիկ նշանաւոր էր նաեւ գաղտնի գործեր գլուխ հանելու տեսակէտէն, մեկ այլ տեղում գրում է Կ. Սասունին, «ամասպելական էին վտանգի թաղիւն իր վճռականութիւնն ու քաջութիւնը: Հրայր Դժոխքը յաճախ իրեն կը վստահէր գաղտնի գործերը, ինչպէս, օրինակ, Խուլբի շրջանին, պատուհաս Շաւէշ Չաւուշի մաքրագործումը: Բիթլիսի բանտէն ազատելէ ետք, Հրայր Ահրոնք եկաւ եւ Աննա Մայրիկին հետ երկարօրէն խորհրդակցեցաւ: Հրայրի մեկնումէն ետք Մայրիկը գէնքի եւ կապարի փոխադրութեան իր երկու գործակատարները՝ Մանոն եւ Առքոն, կանչեց եւ իր թելադրութիւնները ըրաւ: Անոնց անվրէպ գնդակն էր, որ Շաւէշ Չաւուշ տեղն ու տեղը սպաննեց»²:

Աննա Մայրիկն իր վեց որդիներին էլ դաստիարակել էր նախնիների սրբազան սկզբունքներով և ազգային գաղափարներով, որոնցից ամենամիլիարկանը հայրենիքի ազատությունն էր: 1900 թվականին ամուսնու մահից հետո, Աննա Մայրիկը կարգադրել էր, որ անդրանիկ որդին՝ Աբրահամը, գյուղապետ դառնա, Գալուստը հեղափոխական գործերով զբաղվի, երրորդ տղան՝ Գևորգը, ուսուցչություն անի Ահրոնքի մեջ, իսկ երեք կրտսերները, այդ թվում՝ Կ. Սասունին, Պոլիս մեկնեն՝ ուսանելու: Ջգալով թուրք-քրդական հարձակումների վտանգը՝ նա խորհուրդ էր տվել գէնք կուտակել:

Աննա Մայրիկը ակտիվորեն մասնակցել էր նաև 1904 թվականին Սասունի ապստամբությանը իր Գալուստ և Աբրահամ որդիների հետ միասին: Ապստամբության պարտությունից հետո, երբ Գալուստը ձերբակալվել էր, շրջանի ղեկավար էր դարձել Աննա Մայրիկը և տղայի վրեժը լուծել: Նրա հրահանգով Ահրոնքի սահմաններին մոտեցող թշնամին կանգնեցվել ու ետ էր շարտվել, որից հետո շրջակա հայկական գյուղերը ևս մնացել էին անձեռնմխելի:

Աննա Մայրիկը կազմակերպել էր նաև շրջանի կանանց, քանի որ նրանց տղամարդկանց մեծ մասը կա՛մ բանտարկված էին, կա՛մ ապաստանել էին լեռներում, ուստի գործելու դեպքում անմիջապես կասկած կառաջացնէին: Այդ ժամանակներում կանանց գործունեության մասին Կ. Սասունին վկայում էր. «Այդ դաժան տարիներուն կիները գործի լծուած էին: Անոնք բնագոյօրեն բռնուած էին իրենց կորսնցուցած կամ բանտարկուած այր մարդոց տեղը: Այդ կեանքի ընթացքին, ոչ միայն իրենց գիւղին մէջ դէր մը կը կատարէին, այլեւ կօգնէին յեղափոխական գաղտնի գործին՝ ամէն վտանգ աչք առնելով: Եւ այս երեւոյթը ուշագրաւ է Տարօնի բոլոր շրջաններում մէջ»: Կ. Սասունին ավելացնում է. «Աննա Մայրիկը Գալուստի բանտարկութենէն ետք, աւելի ընդարձակեց իր ժողովրդական գործունեութիւնը կիներու օգնութեամբ: Տղամարդիկ հեռու կը մնային

¹ Սասունի Կ., Յուշեր եւ վկայութիւններ, Պէյրութ, 1972, էջ 96-97:

² Նույն տեղում, էջ 96-97:

կառավարական գործերէն. ոմանք իբր թե ուրիշ վայրեր մեկնած էին աշխատելու համար, ոմանք ալ լեռը գիւղական աշխատանքներ ունէին: Կը մնային քիչ թիւով ծերեր եւ պատանիներ: Կիները մէջտեղ կուգային տուրքը վճարելու կամ պատասխան մը տալու:

Այդ տարիներուն Աննա Մայրիկը շատ յաճախ կիներու ընկերակցութեամբ բողոքի կերթար Փասուր՝ կառավարական կեդրոնը, երբեմն ալ այս ու այն պաշտօնեային դէմ բողոքի հեռագիրներ կուղղեր Պոլիս: Եւ երբ կը պատահէր, որ գայմագամը պաշտօնանկ ըլլար, ասիկա կը վարագործէր Աննա Մայրիկի հեռագիրներուն:

Կիներու այս ժխտը ցոյցի բնոյթ կառնէր: Անոնք շատ յաճախ կը պոռային պաշտօնատարներու երեսին, թե «Մեզ կախեցէք կառավարութեան շէնքին առջեւ, որպէսզի ազատուինք այս անտանելի վիճակէն...»: Ու այսպիսով, երբեմն գիւղերու ծանր վիճակը կը թեթեւցնէին¹:

1908 թվականի ապստամբութեանից հետո Գալուստը բանտից ազատվել էր: Մոր թելադրանքով տղան շարունակել էր շրջանների գինելու գործը՝ ինքնապաշտպանության պատրաստ լինելու նպատակով: Աննա Մայրիկի և Վարդան վարդապետի վեճերը շարունակվել էին: Աննա Մայրիկը մեղադրել էր վարդապետին, որը, թուրքերին հավատալով, ժողովրդին հեռու էր պահել մարտական վիճակից, կոչ չէր արել զինվելու, թեկուզ գաղտնի չէր հրահանգել նրանց: Վարդապետը պատասխանել էր, որ ժամանակները փոխվել են, պետք չէ կատաղեցնել գազանին, պետք է սպասել, մինչև որ նոր լույս կբացվի²:

Ինչպես վկայեցին հետագա դեպքերը, Աննա Մայրիկը երիցս ավելի ճիշտ էր ու հեռատես: 1915 թվականին այդ հերոսուհի հայուհին ու մեծ մայրը երեխաների հետ ձերբակալվեց: Մեծ եղեռնի օրերին չհամաձայնելով Վարդան վարդապետի հնազանդության կոչերին՝ որոշել էր իր 6 որդիների հետ կռվել մինչև վերջ: Սակայն զենքի բռնագրավումից հետո բանտ էր նետվել և իր երեք որդիների հետ Բիթլիս տանող ճանապարհին նահատակվել չարագործ ու արնախում թուրքերի ու քրդերի կողմից³:

«Ինչպէս փարաւոնական տաճարի մը մէջ օպելիքս մը բարձր ու անհասանելի կոթող մըն է, նոյնպէս ալ Աննա Մայրիկ մեր գաւառական յեղափոխական հայուհիներու փառանքին անուրանալի մեծութիւններէն է: Ան իր հայրենասիրութեամբ, քաջութեամբ, ինչպէս նաեւ ամուսինին ու զաւակներուն կողքին իր գաղափարական նուիրումին համար միշտ օրինակ պիտի ծառայէ գալիք սերունդներուն», – գրել է Կարո Սասունի:

Ազատագրական պայքարի նվիրյալ էր **Ժենյան (Ջարուհի Տերոյանը)**: Նա ծնվել է 1870 թվականին: Նա Վազգեն Տերոյանի քույրն էր ու աջ բազուկը, նաև Վասպուրականի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Նա օգնել էր զենք ու զինամթերք փոխադրելու և ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Ժենյան ակտիվ ազգային-ազատագրական պայքարին մասնակցելու համար թուրքական կառավարության կողմից բանտարկվել էր, արքայրվել էր Պոլիս, հետո՝ Երուսաղեմ: Սահմանադրության օրերին վերադարձել էր Վան, այնտեղից գնացել էր Գերմանիա՝ մանկավարժություն սովորելու: Եգիպտոսում վարել էր ուսուցչական պաշտոն: 1919 թվականին մեկնել էր Երևան՝ իր ծերունի մոր մոտ⁴: Վազգենի և Ժենյայի փոքր եղբայրը՝ Վարազդատը, նույնպիսի հայրենասեր և նվիրյալ հայորդի էր, ինչպես քույրը:

Ջենք - զինամթերքի տեղափոխման և հեղափոխական ձեռնարկումների մասնակից հայրենասեր նվիրյալ հայուհիներից էր **Իսկուհի Պալճյան-Թիրաքյանը**: Նա ծնվել է Կ. Պոլսում 1874 թվականի մայիսին: Իսկուհին կրթությունը ստացել էր տեղի Նարեկյան (հետագայում՝ Եսայան) վարժարանում, ապա Բերայի աղջկանց արհեստանոցում: Վերջինս երկրորդական վարժարան էր, որտեղ դասավանդում էին Ֆրանսիայից եկած ուսուցիչներ, որոնք այդ տարիներին խոսում էին Եվրոպայում տիրող հեղափոխական

¹ Սասունցի Կ., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

² Սասունցի Կ., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

³ Ջէյթեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 83:

⁴ «Յուշամատենան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան», պլյոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցագնամարտ 1890-1914, Լոս-Անճելըս, Քալիֆորնիա, 1992, էջ 224:

ոգու մասին, իսկ հայերենի ուսուցիչ Մելքոն Գյուրջյանը (Հրանտ) իր աշակերտուհիներին հայրենասիրական, ազգային, հեղափոխական գաղափարներ էր ներշնչում:

Մ. Գյուրջյանի խոսքերը ազգապահպանության անհրաժեշտության, ազատության ու անկախության, հայի արդար ու դարավոր պահանջի, ինչպես նաև օտարության մեջ տառապող տարագիրների վերաբերյալ մեծ տպավորություն էին թողնում աշակերտների վրա: Նրանցից երկուսը՝ Իսկուհին և Մարի Պեյլերյանը (բանաստեղծուհի), «տարվելով ուսուցչի գաղափարներով, ուխտել էին նվիրվել Հայ դատին և միասին պայքարել դրա համար»¹:

Դեռևս 1890 թվականին հնչակյանները, գալով Պոլիս, կազմել էին «օրիորդաց խումբ», որին անդամակցել էր նաև Իսկուհին: Նա մի քանի ընկերուհիների հետ միասին սկսել էր զենքեր տեղափոխել, թերթեր ու թռուցիկներ ցրել²: Նրանք լավ գիտեին, որ բացահայտման դեպքում իրենք կարող էին բանտ նետվել, սակայն Իսկուհին և ընկերուհիները ունեին անվախ ու խիզախ բնավորություն:

Հեղափոխական աշխատանքների կենտրոնատեղին էր դարձել **Իսկուհի Տյուլպենտճյանի (Օրիորդ Հուստիկի)** տունը, որտեղ բնակություն էր հաստատել Ֆրանսիայից վերադարձած Հրաչ Թիրաթյանը: Նա Պոլիս էր եկել ազատագրական պայքարին նվիրվելու համար: 1896 թվականի հուլիսին այդ տանը հավաքվում էին ազատագրական պայքարի այնպիսի նվիրյալներ, ինչպիսիք էին Բաբկեն Սյունին, Հրաչի՝ Ֆրանսիայի դասընկերներից Արմեն Գարոն, երիտասարդ ու հայրենասեր հայուհիներ Յուստիկն ու Իսկուհին: Նրանք առաջին անգամ ձեռնառումներ էին գործածում, և դրանք իրենց ձեռքով լցնում: Միաժամանակ նախագծեր էին կազմվում Սամաթիայի կռվի և Օսմանյան դրամատան գրավման համար:

Իսկուհին վերոնշյալ ընկերուհիների հետ մասնակցել էր «բանկ Օտոմանի» նախապատրաստական գործին, որի ժողովները տեղի էին ունեցել իրենց տանը, որտեղ էլ պահում էին իրենց պատրաստած 600 ռումբերը: Դրանք այլ վայրեր փոխադրելու գործին ակտիվորեն մասնակցել էր Իսկուհին Արմեն Գարոյի և Հրաչի հետ միասին: Նրանք որոշել էին բռնվելու դեպքում երբեք թշնամու ձեռքը ողջ չընկնել: Իսկուհին ռումբերը թաքստոց տեղափոխելիս դիմել էր Արմեն Գարոյին ասելով. «Գարո՛, քեզ մատաղ, ինձ կենդանի չծգես այս շուներու ձեռքը»³:

Օսմանյան դրամատան գրավումից հետո, երբ Բաբկեն Սյունին շենքի առջև զոհվեց, իր ձեռքից ընկած ռումբի պայթյունից, իսկ Հրաչն ու Արմեն Գարոն 15 ժամ դրամատան գրավումից հետո միայն ռուսական դեսպանատան միջնորդությամբ հեռացան երկրից, Իսկուհին և իր ընկերուհին՝ Յուստիկը, հիշելով, որ տանը ռումբեր են թողել, ետ վերադարձան, դրանք իջեցրին ջրհորը, ապա մեկնեցին չվերադառնալու պայմանով⁴: Իտալահպատակ ընկերուհիներից մեկի միջնորդությամբ հեղափոխական հայուհիներն ու Իսկուհու ծնողները փոխադրվեցին Բուլղարիա՝ Վառնա⁵:

Վառնայում Իսկուհին ամուսնացավ Հրաչի հետ: Այստեղ նա իմացավ, որ Թուրքիայում նրան դատապարտել են 101 տարվա բանտարկության: Իսկուհին և քույրը ուսուցչություն են արել տեղական ազգային վարժարանում, միաժամանակ աղջիկների ու կանանց խմբեր կազմել՝ ազգային-ազատագրական պայքարին ծառայելու համար:

Հրաչն ու Իսկուհին որոշել էին «էրգիր» անցնել՝ տեղի ազատագրական պայքարին օգնելու ու աջակցելու համար: Նրանք Թիֆլիսով անցել էին Իզմիր, որտեղ ծնվել էր նրանց անդրանիկ զավակը՝ Բաբկենը: 4 ամիս անց մատնությամբ նրանք ձերբակալվեցին: Միայն բանտարկությունից 6 ամիս անց Հրաչը 101 տարվա բանտարկության դատապարտվեց, իսկ Իսկուհին՝ աքսորի: Աքսորավայրում՝ Սամսոնի բանտում, 1903 թվականի մայիսին ծնվեց 2-րդ զավակը՝ Հերմինեն: Իսկուհին դժվարությամբ ու տառապանքներով Սամսոնի բանտից փախավ Սուխում: Օսմանյան սահմանադրության հռ-

¹ Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիցագնամարտ 1890-1914, էջ 224:

² Զէյթեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 50-51:

³ Նույն տեղում, էջ 51:

⁴ Զէյթեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 51:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:

չակունից հետո բանտից ազատվեց նաև Հրաչը: Երկար ու տառապալից տարիներից հետո Հրաչը միացավ իր ընտանիքին: Ծնվեց նրանց 3-րդ երեխան՝ Նվարդը, որը կարողացավ պարգև էր հոր համար:

Մեծ եղեռնի օրերին անվան ու ազգանվան նմանության պատճառով Հրաչի փոխարեն մեկ ուրիշին էին տարել մահվան ճամբար, սակայն նա թույլ չտվեց, որ իր փոխարեն մեկ ուրիշ անմեղ մարդ զոհվեր: Հրաչի կորուստը շատ ծանր անդրադարձ ունեցավ Իսկուհու և զավակների համար: Այդ հերոսուհի մայրը պատվարժանորեն կրեց բոլոր տառապանքները և ցավը՝ միայնակ մեծացնելով երեխաներին: Իսկուհին իր 3 երեխաների հետ մնաց Թիֆլիսում, ապա 4 տարի անց Թիֆլիսից Սուխում գնաց, այնտեղից էլ՝ Բաթում, իսկ 1921 թվականին՝ Պոլիս, որտեղ «Կարմիր խաչի» հիվանդանոցի վարչական տնօրինուհու պաշտոնը ստանձնեց, սակայն հողացավով հիվանդացավ և մեկնեց Ռուսչուկ՝ եղբոր մոտ, ապա տաք կլիմայի պատճառով զավակների հետ Եգիպտոսում հաստատվեց, որտեղ էլ մահացել է 1930 թվականին¹:

Ազատագրական պայքարին նվիրված հեղափոխական հայուհիների ճակատագիրը ազգային գոյամարտի տագնապը դիմագրավող իրենց հարազատ ժողովրդի ճակատագրի նման հաճախ որբերգական է եղել: Նրանց հաջորդող սերունդների և մեր պարտքն է ուսումնասիրել այդ հերոսուհիների կյանքը, լսել նրանց պատգամը՝ հավատարիմ մնալով նրանց քարոզած ազգային ու նվիրական գաղափարին:

Այսպիսով՝ համիդյան ջարդերի շրջանում հայ հերոսների ցուցաբերած անձնագոհության շնորհիվ հնարավոր եղավ հնարավորինս քիչ կորուստներով դիմագրավել թշնամուն: Անվախ ու նվիրյալ հայուհիների գործունեության մեջ խտացված կգտնենք իրենց հազարավոր ժողովրդի առաքինությունները՝ հայրենասիրությունը, ազատատենչությունը, անձնվիրությունը, քաջությունը, ինչպես նաև ազգային ինքնությունը պահելու և փոխանցելու համար ու անգիջող հավատքն ու վճռականությունը: Ազգային նվիրյալ հայուհիների թվում են հայդուկային պայքարի հայտնի դեմքերից Հռիփսիմեն, Աննա Մայրիկը, հեղափոխական գործիչներ Իսկուհի Պալձյան-Թիրաքյանը, օրհորդ Հուստիկը և ուրիշներ:

Татевик Минасян, Участие армянских женщин в борьбе с режимом Абдул Гамида II (конец 19-го века начало 20-го века),-В 1894-1896 гг. султан Абдул Гамид II осуществил резню армянского населения из-за чего погибло приблизительно 550 тысяч армян. В Сасуне армяне организовали боевые отряды и оказали сопротивление. В неравных боях рядом с прославленными героями-федаинами часто стояли бесстрашные армянские женщины, жены, сестры и матери, которые помогали мужьям и словом и делом. В статье представлены образы и действия некоторых героинь, таких как Рипсима, Анна Майрик (Мама), Женя (Заруи Тероян), Искуи Палчян-Тиракян, Искуи Тэппентчян (Устик) и другие.

Tatevik Minasyan, Participation of Armenian women in the struggle against the regime of Abdul Hamid II (the end of 19th century- the beginning of 20th century),-In 1894-1896 Abdul Hamid II organized massacres of Armenian population. As a result about 550000 Armenians were killed. In some regions and particularly in Sassoun people organized self-defence groups and tried to resist. In the hot fights courageous Armenian women were standing together with their husbands, brothers and sons against the enemy. They not only inspired them but helped in their activity. The article presents some of the heroines, suchas Hripsime, Anna Mayrik (Mother), Zhenya (Zarouhi Teroyan), Iskui Palchyan-Tirakyan, Iskui Tyulpentchyan (miss Houstik) and others.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55: